

کاوشی در معنا و مصداق عبارت خامس آل عبا^(ع)

سید محسن موسوی^۱

چکیده

«خامس اصحاب الکسae» یا «خامس آل عba» از اصطلاحاتی است که در متون زیارتی شیعه با آن مواجه می‌شویم. در برخی از این متون، برخلاف آنچه که پیشتر شنیده و به کار برده‌ایم، این عبارت بر افرادی غیر از حضرت سیدالشهداء^(ع) مانند امام علی^(ع) و امام حسن^(ع) به کار برده می‌شود. در این نوشتار که به شیوه‌ی توصیفی- تحلیلی به سامان رسیده است، کوشش شده تا درباره‌ی معنا و مصداق این عبارت، به بحث پرداخته شود. لذا ابتدا به معنا و مفهوم این اصطلاح و اینکه چه کسانی خامس آل عبا هستند، پرداخته شده و مستندات اطلاق این عنوان بر هریک از آل عبا ارائه می‌گردد. سپس در ادامه به این مسئله پرداخته می‌شود که آیا این عنوان از عناوین و ویژگی‌های اختصاصی امام حسین^(ع) است یا اینکه عنوان عامی است که بر هریک از پنج تن آل عبا قابل تطبیق و اطلاق است؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که خامس در این متون، به معنای پنجمین نفر نبوده و فرد مورد خطاب در زیارت، به عنوان یکی از پنج تن اهل کسae برشمرده می‌شود.

کلید واژه‌ها: امام حسین^(ع)، خامس آل عba، اصحاب کسae، پنج تن، اهل بیت^(ع).

مقدمه

اصحاب کسae یا آل عba، اصطلاحی است که برپنج نفر از اهل بیت^(ع) اطلاق می‌گردد. آل عba یا پنج تن، عنوانی است که در فرهنگ اسلامی برای حضرت محمد^(ص)، حضرت علی^(ع)، حضرت فاطمه^(س) و دو فرزند آنان حسن^(ع) و حسین^(ع) به کار می‌رود و از آنان به آل کسae و اصحاب کسae نیز تعبیر می‌شود. مأخذ این عنوان روایتی است که به حدیث کسae معروف است و در منابع فریقین از طرق بسیاری نقل شده است. طبق این روایت روزی در خانه‌ی امیرالمؤمنین علی^(ع) یا خانه‌ی ام سلمه، این پنج تن در زیر عبای رسول اکرم صلی الله علیہ وآلہ یا پوشش دیگر(کسae) گرد آمدند. در این مجلس آیه‌ی تطهیر نازل شد و پیامبر در حق گردآمدگان زیر عبا دعا کرد که: «اللهم هولاء اهل بیتی فاذهب عنہم الرجس و طهّرہم تطهیراً».^۱

تفسران قرآن کریم، ذیل آیه‌ی تطهیر، به بیان فضیلت اهل بیت^(ع)، مصادیق آن و شرح داستان نزول آیه پرداخته و مصداق اصحاب الکسae را شناسانده‌اند. حتی نوشه‌های تفسیری ویژه‌ی آیات نازل شده در شأن خمسه‌ی طبیه‌ی اصحاب کسae را به صورت کتابی تدوین کرده‌اند. مانند کتاب ما نزل فی الخمسة اصحاب الکسae نوشته‌ی ابواحمد عبدالعزیز بن یحیی جلودی بصری (د. ۳۳۲ق)^۲ و کتاب الآیات النازلة فی فضائل العترة الطاهرة^(ع) نوشته‌ی شیخ تقی الدین عبدالله حلبی.^۳

اصطلاح اصحاب کسae در زمان حضور اهل بیت^(ع) نیز معروف و شناخته شده بود. امام صادق^(ع) در حدیثی در تفسیر آیه‌ی اجر^۴ به ابو جعفر احوال، فرموده است: «در باره‌ی ما اهل بیت - حسن، حسین، علی و فاطمه، اصحاب کسae نازل شده است». ^۵ ناجیه در روایتی از یکی از امامین صادقین^(ع) نقل کرده است: «..... آیا نمی‌دانی که اهل بیت و اصحاب کسae پنج نفر هستند؟...». ^۶ امام علی^(ع) نیز در احتجاج خود در روز شوری، خود را یکی از پنج تن اصحاب کسae خوانده است.^۷ در دعای مربوط به اعمال مستحبی روز مبارله نیز آمده است: «...اللهم هولاء أصحاب الکسae والعبا يوم المباھلة...».^۸

۱. موسوی بجنوردی، کاظم (زیرنظر)، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۲، ص ۶۸.
۲. النجاشی، احمد بن علی، رجال النجاشی، ص ۱۸۰.
۳. الطهرانی، آقا بزرگ، الذريعة، ج ۱، ص ۴۹.
۴. سوره‌ی الشوری، آیه‌ی ۲۳.
۵. الحمیری، ابو العباس عبدالله، قرب الإسناد، ص ۱۲۹.
۶. الصدقون، ابو جعفر محمد بن علی، ثواب الأفعال، ص ۱۵۸.
۷. التمیمی المغری، نعمان بن محمد، شرح الأخبار، ج ۲، ص ۱۹۰.
۸. الفتاوی النیشاپوری، احمد، روضة الوعاظین، ص ۱۶۵.

یکی از اصطلاحات دیگری که براساس اصطلاح آل عبا یا اصحاب کسae ساخته و معروف شده است، عبارت «خامس اصحاب الکسae» است. آنچه که مشهور است این که امام حسین^(ع) به خامس آل عبا شهرت دارد؛ اما نکته‌ی شایسته‌ی توجه این که در برخی متون دینی، این اصطلاح بر افراد دیگر از اصحاب کسae نیز گفته می‌شود. به عبارت دیگر علاوه بر امام حسین^(ع)، این اصطلاح، هم به امام علی^(ع) و هم به امام حسن^(ع) نسبت داده می‌شود. حال باید دید که معنای این اصطلاح چیست و چه کسانی خامس آل عبا هستند. پیش از بررسی احتمالات، مستندات اطلاق این عنوان بر هر یک از آل عبا از ائمه می‌گردد:

الف. امام علی^(ع)

عبارت خامس آل عبا، نسبت به امام علی^(ع) در موارد ذیل، صادر شده است:

۱. در وصف امام علی^(ع) در ضمن زیارتی که ویژه‌ی مشاهد مشرفه است، آمده است: «... و هومنه بمنزلة هارون من موسى، خامس اصحاب الکسae وبعل سيدة النساء...».^۱
۲. در زیارتی دیگر برای امام امیرالمؤمنین^(ع) این گونه آمده است: «... السلام عليك يا آية الله العظمى، السلام عليك يا خامس أهل العباء...».^۲

۳. علامه مجلسی در زیارتی با عنوان زیارت چهارم امیرالمؤمنین^(ع) آورده است: «... السلام على من شرفت به مكة و متى السلام على صاحب الموضع و حامل اللواء السلام على خامس أهل العباء السلام على البائت على فراش النبي و مفديه بنفسه من الاعداء...».^۳

نکته‌ی شایسته‌ی توجه اینکه این اصطلاح نه تنها در لسان اهل بیت^(ع)، بلکه در بیان مردم عادی نیز جاری بود. فضل بن شاذان از جابر بن عبد الله انصاری نقل کرده است که روزی در شام با معاویه و جمعی از اطرافیانش با پیرمردی عراقی به نام جبل بربور دیم. معاویه با او به گفتگو پرداخت و صحبت رابه امیر المؤمنان علی^(ع) کشاند. پیرمرد در ضمن گفتگو، امیرالمؤمنین^(ع) را چنین معرفی کرد: «.... سيف الله المسلط و ابن عم الرسول، زوج البطل تاج الفقهاء و كنز الفقراء و خامس اهل العباء و ...».^۴

ب. امام حسن^(ع)

همچنین امام حسن^(ع) با این وصف خوانده شده است که می‌توان به موارد ذیل، اشاره نمود:

۱. ابن المشهدی، ابوعبد الله محمد بن جعفر، المزار، ص ۵۵۸.
۲. ابن الطاووس، السيد علی بن موسی، اقبال الاعمال، ج ۳، ص ۱۳۰.
۳. المجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الانوار، ج ۹۷، ص ۳۰۱.
۴. همان، ج ۳۳، ص ۲۴۸.

۱. در زیارتی خطاب به امام حسن مجتبی^(ع) آمده است: «... و حبیبة سبیل الهدی و حلیف اهل التق خامس اصحاب الکسae...».^۱
۲. شیخ مفید در باب یازدهم از کتاب المقنعة که با نام «باب مختصر زیارتہ^(ع)» متن زیارت نامه‌ای را آورده و می‌گوید: «... أَشْهَدُ أَنَّكَ سَبِيلُ الْهَدِيِّ وَحَلِيفُ التَّقْوَىِ وَخَامسُ أَصْحَابِ الْكَسَاءِ غَذْتُكَ يَدَ الرَّحْمَةِ...».^۲
۳. مسعودی در مروج الذهب از اهل بیت علیهم السلام روایت کرده است: هنگامی که امام حسن^(ع) را دفن کردند، محمد بن حنفیه کنار قبر او ایستاد و گفت: «أَبَا مُحَمَّدٍ لَئِنْ طَابَتْ حَيَاةِكَ لَقَدْ فَجَعَ مَمَاتِكَ وَكَيْفَ لَا تَكُونَ كَذَلِكَ وَأَنْتَ خَامسُ أَهْلِ الْكَسَاءِ وَابْنُ مُحَمَّدٍ الصَّطْفِ...».^۳
۴. در بخار الأنوار به نقل از کامل الزیارات آمده است: همواره محمد بن علی ابن الحنفیه به کنار قبر حسن بن علی صلوات الله علیه می‌آمد و می‌گفت: «السلام عليك يا بقية المؤمنين و ابن أول المسلمين وكيف لا تكون كذلك وأنت سليل الهدی و حلیف التق و خامس أهل الکسae و غذتك يد الرحمة...».^۴

ج. امام حسین^(ع)

اطلاق خامس اصحاب الکسae بر امام حسین^(ع)، بیشترین کاربرد را داشته و از شهرت بیشتری برخوردار است. در زیارت امام حسین^(ع) در روز عاشورا، که از ناحیه مقدسه ایام زمان^(ع) برای یکی از ابواب چهارگانه‌ی ایشان صادر شده است و به زیارت ناحیه مقدسه شهرت دارد، آمده است: «... السَّلَامُ عَلَى مَهْتَوِكَ الْخَبَاءِ السَّلَامُ عَلَى خَامسِ اصحابِ الْكَسَاءِ السَّلَامُ عَلَى غَرِيبِ الْغَرَبَاءِ...».^۵

همچنین سید بن طاووس در فصل نوزدهم کتاب اقبال الاعمال در زیارت مختصه ایام حسین^(ع) در روز عرفه آورده است: «... وَأَنْتَ بَابُ الْهَدِيِّ وَأَمَامُ التَّقْوَىِ وَالْعَرُوْفُ وَالْوَثْقَىِ وَالْحَجَّةِ عَلَى أَهْلِ الدِّينِ وَخَامسُ أَصْحَابِ الْكَسَاءِ...».^۶

بحث و بررسی

با توجه به مستندات نقل شده، باید روشن شود که آیا این عنوان از عنوانین ویا ویرگی‌های

۱. الاصبهانی، ابونعمیم احمد بن عبدالله، ذکر اخبار اصبهان، ج ۱، ص ۴۴.
۲. المفید، ابوعبدالله محمد بن محمد، المقنعة، ص ۴۶۶.
۳. القمی، عباس، الانوار البهیة، ص ۹۴.
۴. المجلسی، بخار الأنوار، ج ۹۷، ص ۲۰۵.
۵. ابن الشهیدی، المزار، ص ۴۹۷.
۶. ابن الطاووس، اقبال الاعمال، ج ۲، ص ۶۳.

اختصاصی امام حسین^(ع) است یا اینکه عنوان عامی است که بر هر یک از پنج تن آل عبا قابل اطلاق است؟

برای رسیدن به پاسخ این پرسش باید احتمالات مختلف را بررسی کرد. اگر ملاک شمارش، ترتیب قرار گرفتن این پنج بزرگوار زیر کسae باشد، پیامبر اکرم صلی اللہ علیه وآلہ نخستین نفر، امام حسن^(ع) و امام حسین^(ع) نفرات دوم و سوم، امام علی^(ع) نفر چهارم و حضرت فاطمه^(س) نفر پنجم و خامس آن بوده؛ بنابراین به امام حسین^(ع) که نفر سوم است، باید ثالث اهل الکسae گفت. ظاهراً چنین ترتیبی موردنظر نبوده و کسی هم به این نظر معتقد نشده است. البته برخی از نویسندهان امام حسین^(ع) را پنجمین وارد شونده به جمع اهل کسا دانسته‌اند. آقای احمدی در کتاب امام حسین الگوی زندگی می‌نویسد: «... و چون حسین پنجمین فردی بوده است که در زیر عبا قرار می‌گیرد، حضرت به عنوان خامس آل عبا لقب می‌گیرد و هو خامس اهل الکسae». ^۱

اما اگر ملاک، ترتیب ورود به دنیا باشد، پیامبر اکرم^(ص)، امام علی^(ع)، حضرت فاطمه^(ع)، امام حسن^(ع) و امام حسین^(ع) به ترتیب به دنیا وارد شده‌اند و در این صورت امام حسین^(ع) خامس آل کسae است. یا اگر ملاک ترتیب خروج از دنیا باشد، بعد از پیامبر گرامی اسلام، حضرت فاطمه^(س) نفر دوم و امام علی^(ع) و امام حسن^(ع) سومین و چهارمین نفو و امام حسین^(ع) نفر پنجم و خامس آنها بوده است و برخی از نویسندهان این توجیه را پسندیده‌اند. امام حسن عسکری^(ع) ضمن نقل حدیثی درباره سخن سر مبارک امام حسین^(ع)، این جمله را از ایشان روایت می‌کند: «... و إِنَّ اللَّهَ وَإِنْ كَانَ خَصْنِي - مَعَ مَنْ مَضِيَ مِنْ أَهْلِي - الَّذِينَ أَنَا آخِرُهُمْ بِقَاءٍ فِي الدُّنْيَا مِنَ الْكَرَامَاتِ بِمَا يَسْهُلُ مَعَهَا ...» و در پاورقی در توضیح آنا آخرهم بقاء فی الدنيا، آمده است: «إِشَارَةٌ إِلَى أَنَّهُ خَامسُ أَهْلِ الْكَسَاءِ، وَآخَرُ مَنْ يَسْتَشَهِدُ مِنْهُمْ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ». ^۲ با این ملاک‌ها، امام حسین^(ع) نه تنها خامس آل عبا در شهادت، بلکه خامس اصحاب کسae، از نظر ولادت هم بود.

نظر دیگر این است که خامس به معنای یکی از پنج تن و یا پنجمین نفر است. آقای طیب در تفسیر آیه‌ی **﴿لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ﴾**^۳ گفته است: «مراد از ثالث نه سومی باشد که العیاذ خدا را پست تراز عیسی و روح القدس بدانند. اول این، دوم روح القدس، سوم خدا، بلکه مراد یکی از سه است و اطلاق ثالث بر هر یک می‌شود که به وجود او عدد سه می‌گردد. چنانچه اطلاق خامس آل عباء^(ع) بر سید الشهداء^(ع) می‌شود با اینکه، سومین کسی

۱. احمدی، حبیب اللہ، امام حسین^(ع) الگوی زندگی، ص ۶۲.

۲. العسکری، الامام حسن بن علی^(ع)، التفسیر المنسوب إلى الامام حسن العسکری^(ع)، ص ۲۱۸.

۳. سوره‌ی المائدہ، آیه‌ی ۷۳.

بود که در زیر کسae رفت. و بر امیر المؤمنین^(ع) هم اطلاق می‌شود چنانچه در زیارت آن حضرت است، با اینکه چهارمین [نفر در ورود] بوده، به عبارت روشن، پنج نفر هر کدام خامس آن چهارند».^۱

بنابراین توجیه هریک از پنج تن اهل کسا، خامس آل عبا هستند. مؤید این نظر اینکه در هیچ متنی از متون دینی اعم از حدیثی، دعایی و زیارتی، عبارتی مانند ثالث اصحاب الکسae یا رابع آل العباء و... وجود ندارد.

آیت الله حسن زاده آملی هم در نکته‌ی صد و چهل و سوم از کتاب هزارویک نکته این نظر را تأیید کرده و می‌گوید: «هریک از اصحاب خمس کسا، خامس اصحاب کسایند. امیر^(ع) در خطبه‌ای فرمود: انا خامس الکسae. چنانکه در ترجمه‌ی نیایع المودة مذکور است و مسعودی در مروج الذهب در رثاء محمد بن حنفیه امام حسن^(ع) را گوید: «ولما دفن الحسن^(ع) وقف محمد بن الحنفیه أخوه على قبره فقال: أبا محمد لئن طابت حياتك لقد فجع ماتك وكيف لا تكون كذلك وأنت خامس أصحاب الکسae وابن محمد المصطفى وابن على المرتضى...».

و در بشارة المصطفی لشیعه المرتضی در زیارت اربعین از جابر بن عبد الله انصاری آورده است که امام حسین^(ع) خطاب به خامس اصحاب الکسae کرد: «فأشهد أنك ابن خير النبیین و ابن سید المؤمنین و ابن حلیف التقوی و سلیل الهدی و خامس اصحاب الکسae...».^۲

نتیجه

از میان نظرات نقل شده و دلایل و شواهد ارائه شده، احتمال دوم و سوم ممکن بوده و قابل توجیه است و عده‌ای از نویسنده‌گان هم به آن معتقد شده‌اند. در میان دیدگاه‌های بیان شده، قول به اینکه امام حسین^(ع) پنجمین نفر وارد شونده به زیر عبا بوده، بی‌تردید نادرست است و هیچ مستندی برای ادعا وجود ندارد. اما قول چهارم از نظرات دیگر معقول تر به نظر آمده و باورمندان به آن دلایل و شواهد محکم‌تری را بر درستی آن بیان کرده‌اند.

۱. طیب، سید عبدالحسین، تفسیر طیب البیان، ج ۴، ص ۴۳۵.

۲. حسن زاده آملی، حسن، هزارویک نکته، ص ۱۱۱.

منابع

قرآن کریم

ابن الطاوس الحلّی، السيد علی بن موسی، اقبال الاعمال، تحقیق جواد قیومی، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۱۴ق.

ابن المشهدی، ابوعبدالله محمد بن جعفر، المزار، تحقیق جواد قیومی اصفهانی، قم، مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۹ق.

احمدی، حبیب‌الله، امام حسین^(ع) الگوی زندگی، قم، فاطیما، ۱۳۹۳ش.

الاصبهانی، ابونعمیم احمد بن عبدالله، ذکرأخبار اصبهان، لیدن، بریل، بی‌تا.

التیمیمی المغربی، نعمان بن محمد، شرح الاخبار، تحقیق سید محمدحسین جلالی، قم، مؤسسه نشر اسلامی، بی‌تا.

حسن زاده آملی، حسن، هزار و یک نکته، تهران، رجاء، ۱۳۷۷ش.

الحیری، ابوالعباس عبدالله، قرب الاستناد، تحقیق مؤسسه آل‌البیت^(ع)، قم، مؤسسه آل‌البیت^(ع)، ۱۴۱۳ق.

الصدقوق، ابوجعفر محمد بن علی، ثواب الاعمال، قم، رضی، ۱۳۶۸ش.

الطهرانی، محمدحسن (آقا‌بزرگ)، الذریعة إلى تصانیف الشیعه، تهران، کتابفروشی اسلامیه، ۱۳۸۷ق.

طیب، سید عبدالحسین، تفسیر‌أطيب‌البيان، تهران، انتشارات اسلام، ۱۳۷۸ش.

العسکری، حسن بن علی^(ع)، تفسیر‌المنسوب إلى الامام حسن العسكري^(ع)، قم، مدرسه امام مهدی، اول، ۱۴۰۹ق.

الفتال‌النیشاپوری، محمد بن احمد، روضة الواعظین، تحقیق سید محمد‌مهدی سید حسن خراسان، قم، الرضی، بی‌تا.

القمی، عباس، الانوار البهیه فی تواریخ الحجج الالهیه، قم، جامعه‌ی مدرسین حوزه‌ی علمیه قم، ۱۳۷۹.

المجلسی، محمدباقر بن محمد تقی، بحار الانوار الجامعۃ لدر أخبار الأطهار^(ع)، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ق.

المفید، ابوعبدالله محمد بن محمد، المقنعة، تحقیق مؤسسه نشر اسلامی، قم، مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۰ق.

موسوی بجنوردی، کاظم، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۴ش.

النجاشی، احمد بن علی، رجال النجاشی، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۸ق.

